

ILUSTROVANÁ RODINNÁ EDÍCIA

Pavol Bučan

# Pamäti väzňa

*Sachsenhausen a Lichtenrade*

Január - júl 1945



---

Úplné pamäti • redakčne upravené slovenské znenie

# O tejto edícii

Táto edícia obsahuje celé rozprávanie. Jazyková úprava sa týka pravopisu, interpunkcie, gramatiky a ťažkopádnych viet. Zachováva udalosti, detaily, rozprávačovú perspektívu, časové údaje aj neistotu a sprostredkované informácie. Na príprave sa podieľalo šesť redakčných agentov AI; texty prešli krížovým porovnaním s fotografiami a záverečným zjednotením. Nejde o dopísanie ani literárne prerozprávanie príbehu.

Nové fotografie strán 6, 14 a 17 umožnili obnoviť zakryté slová a odlíšiť zrušené strojopisné znaky. Čitateľský text neobsahuje značky nečitateľných miest. Jednoznačne doplnené písmená sú zapísané plynule; redakčné vysvetlenia sú v záverečných poznámkach. Značky <sup>1</sup> a <sup>2</sup> odkazujú na poznámky k neúplnej vete na strane 5 a k pôvodnej formulácii počtu väzňov na strane 17. Prvá z nich uchováva aj nedokončený vetný úsek, ktorý sa bez domýšľania nedá zapojiť do plynulej vety.

Dobové pomenovania a hodnotenia patria k svedectvu rozprávača. Ich zachovanie neznamená, že ich vydanie schvaľuje. Spomienky sú osobným prameňom; redakcia z nich nerobí nezávisle overený historický alebo lekársky záznam.

Záverečný záznam datuje pôvodný text do Banskej Bystrice na 20. september 1946. Ivan Bučan je v strojopise uvedený ako syn, ktorý text prepísal a upravil; dátum tejto úpravy nie je uvedený.



# O fotografiách a ilustráciách

Toto vydanie spája úplné znenie pamätí s rodinnými fotografiami, dokumentárnymi snímkami miest a výtvarnými ilustráciami vytvorenými pomocou AI. Rodinné fotografie zachovávajú podobu dodaných predlôh; osoby identifikoval Martin Peniak. Pri dokumentárnych fotografiách je uvedené miesto, dátum a zdroj, aby bolo zrejmé, z ktorého obdobia pochádzajú. Ilustrácie podľa rozprávania sú pri každom obraze označené. Výtvarne približujú opísané situácie; ich postavy a jednotlivé detaily sú interpretačné. Podobizeň Pavla Bučana nebola pre toto vydanie dodaná.

Obrazový sprievod dopĺňa rozprávanie medzi celými odsekmi. Text pamätí, jeho sled udalostí a záverečné poznámky zostávajú zachované.

## Obsah

|                                                                  |    |
|------------------------------------------------------------------|----|
| O tejto edícii                                                   | 2  |
| Pamäti väzňa koncentračných táborov Sachsenhausen a Lichtenrade. | 4  |
| Rodinné fotografie                                               | 33 |
| Miesta v rozprávaní                                              | 37 |
| Poznámky k čítaniu                                               | 40 |
| Obrazové pramene a autori                                        | 42 |

# Pamäti väzňa koncentračných táborov Sachsenhausen a Lichtenrade.

Zdrojová strana 1

Dňa 14. januára 1945 dlhý vlak so zamrežovanými oknami zastal na neznámej stanici. Nemeckí vojenský strážcovia pootvárali na vagónoch dvere a revali: „Los, los!“ My sme sa snažili čo najrýchlejšie vystúpiť, aby si strážnici nevyliali svoju nenávisť na niektorom z nás. Veľký nápis na budove stanice oznamoval, že sme v Oranienburgu.

Môj sused z vagóna tam chcel ponechať dobré kapce aj kufor, no strážnici kričali, že si máme všetko zobrať a že nám to bude ponechané. Vtedy som tam na stanici prvýkrát videl väzňov koncentračného tábora, ktorí pod dozorom vykladali z vagónov rôzne veci. Kričali niečo po nemecky, ale ja som im nerozumel. Boli oblečení v pásikavých šatách a na prsiach mali veľké čísla s červeným trojuholníkom.

Rozmýšľať o tom som už nestačil, lebo nás stavali do radov, spočítali a zavelili na odchod. Štipľavá zima, ktorá nás privítala, nám znepríjemňovala tieto prvé zlé chvíle v cudzej zemi. Obkolesení strážnikmi sme odpochoďovali pri neustálom reve: „Los, los!“

Zamyslený som kráčal a premýšľal nad naším ďalším osudom. Vtedy silná rana dopadla na moju tvár a nemecký strážnik na mňa reval niečo, čomu som nerozumel. Môj sused mi vysvetlil, že si mám vybrať ruky z vreciek, lebo to môže dopadnúť horšie ako jedno zaucho.

Vedľa mňa kráčal náš spevák Jenko Harach, ktorý spieval aj tam, kde druhí plakali a ktorý so mnou trpel vo väzeniach v Prievidzi, Nitre a Sereďi. Spolu so mnou prišli aj slovenskí baníci z Handlovej, medzi ktorými bol môj priateľ, starý Schmidt, ktorý 30 rokov pracoval v handlovských baniach a teraz tu kráčal spolu so mnou v ústrety neznámemu osudu. Všetci smutní, hladní a premrznutí, s ovisnutými hlavami, ovešaní rôznymi škatuľami pochodujeme smerom do koncentračného tábora.

Veľký nápis na bráne nám dal vedieť, kde sme: v Sachsenhausene. Tam som prvýkrát videl ten veľký múr, ktorým bol obkolesený celý tábor, so strážnymi

vežami, z ktorých vykukali hlavne zbraní. Vo veľkej bráne zaznel rozkaz stáť a nemeckí esesáci nás mlčky prehliadali a preberali od našich doterajších strážcov, nemeckých domobrancov.

Viedli nás ďalej cez široké prázdne priestranstvo, na ktorom bolo futbalové ihrisko obkolesené rovnakými drevenými barakmi.



Novodobá fotografia

Sachsenhausen: vstupná veža A z pohľadu apelpacu, 28. augusta 2007. Novodobá fotografia miesta opísaného v pamätiach.

Cabologist / Wikimedia Commons, public domain

Zdrojová strana 2

Pri jednom baraku sme zastali a postavili nás čelom k nemu. Odrazu, akoby na povel, sa z baraka vyrútilo asi desať starších väzňov a pobrali nám všetko, čo sme mali so sebou - balíky, teplé topánky a rôzne iné veci.

Po jednom nás nastrkali do baraka, kde nás v jednej miestnosti zapísali (mená, dátum narodenia, národnosť, bydlisko). Odtiaľ sme prešli do druhej miestnosti, kde sme dostali rozkaz vyzliecť zo seba všetko. Z rúk nám posťahovali prstene a zo zubov nám posťahovali zlaté korunky. Takých nás postrkali do ďalšej miestnosti, kde to vyzeralo ako v kúpeľi. Pri stenách sedelo asi osem väzňov, ktorí nás oholili



a strčili pod sprchu. Potom sme museli naklusať do ďalších miestností, kde už boli prichystané hrby handier, otrhaná bielizeň a pásikové vrchné šaty a na nohy pozošívane onuce a dreváky. Poobliekaných do týchto handier nás vyhnali pred ten barak, kde sme mali bývať. V asi 20-stupňovom mraze nás nechali 6 hodín stáť. Večer nás potom pustili do baraka.

Na druhý deň nás navštívili starší väzni a hovorili, že sme mali veľké šťastie, lebo keď oni prišli ako noví, aspoň 50 z nich palicami dobili a troch z nich doslova v polievke utopili. Možno asi preto s nami zaobchádzali miernejšie, že sovietske vojská sa pomaly, ale isto blížili k Berlínu.

V ďalších dňoch nás rôzni nemeckí strážcovia cvičili na futbalovom ihrisku a kopance a zaucha boli súčasťou cvičenia. Okolo 11. hodiny donášali kotly s takzvanou polievkou - „zuppen“. Každý z nás dostal bielu handričku a na tú si musel atramentovou ceruzkou nakresliť svoje pridelené číslo. Ja som dostal číslo 123357. Za číslom sme hore nakreslili jeden červený trojuholník a dolu písmená SL. To znamenalo „slovenský politický previnilec“. Najťažšie bolo, že sme si museli zapamätať svoje väzenské čísla naspamäť a nahlasovať ich v nemčine.



Bundesarchiv, Bild 183-78612-0008  
Foto: o.Äng. I 1939/1944 ca.

Dokumentárna fotografia

Väzni pri sčítavaní v Sachsenhausene, približne 1936–1944. Dobová fotografia tábora; zobrazené osoby nie sú identifikované ako Pavol ani jeho spoluväzni z rozprávania.

Bundesarchiv, Bild 183-78612-0008 / CC-BY-SA 3.0

Asi o týždeň sme dostali rozkaz, že si máme zobrať všetko, čo máme, a odchod - kam, to sme nevedeli. Pod zosilneným dozorom nás odvedli na železničnú stanicu. Vo vagónoch sme sa stretli väčšinou všetci tí, ktorí sme nedávno prišli do tábora. Z vlaku sme videli hrozné zrúcaniny Berlína, medzi ktorými sme vlakom

pomaly prechádzali. Na jednej malej stanici sme vystúpili a v obkľúčení starších nemeckých domobrancov sme čakali, čo bude ďalej. Električkou nás odviezli na kraj Berlína, kde bol malý koncentračný tábor Lichtenrade a zase dlhý veľký múr, ostnaté drôty a brána, kde stáli esesáci. Tábor bol vybudovaný pre 280 väzňov.

Zdrojová strana 2, 3

Na druhý deň sme sa viezli električkou skoro 2 hodiny medzi zrúcaninami domov. Na jednom menšom námestí sme vystúpili, dali nám čakany a lopaty a museli sme odpratávať trosky budov. Pozerám sa neďaleko a vidím tam názov ulice Wilhelmstraße. Je to veľmi dlhá ulica, okolité domy väčšinou v troskách od bombardovania. Kam moje oči dovideli, všade samé trosky domov a len komíny kde-tu stoja. V tomto smutnom prostredí sme hladní robili až do večera, a to každý deň. Na Lichtenrade v Berlíne nezabudnem nikdy. Od rána do večera pre každú maličkosť bitka a cez deň ťažká drina pri troche nechutného jedla. Keďže stále bola tuhá zima, robil som dosť statočne, aby som sa zahrial. Moji spoluväzni mi stále hovorili, že ak sa chcem udržať pri živote, mám pri robote vydať len toľko kalórií, koľko dostanem do seba jedlom.



Bundesarchiv, Bild 183-P0627-501  
Foto: Cürliis, Peter | 1946 Frühling

Dokumentárna fotografia

Berlín, trosky na Wilhelmstraße, jar 1946. Neskoršia dokumentárna snímka ulice spomínanej v pamätiach.

Bundesarchiv, Bild 183-P0627-501 / Cürliis, Peter / CC-BY-SA 3.0

V tomto malom koncentračnom tábore boli väzni aj iných národností, nielen Slováci, ale aj Nóri, Poliaci, Rusi, Francúzi a Belgičania. Tí nám hovorili, že sme mali šťastie, že nás sem prideliť a že je tu predsa len bezpečnejšie ako vo veľkom koncentráku, kde každý deň trávili väzňov plynom a spaľovali ich.

Každodenný hlad nás všetkých najviac sužoval. Darmo sme pri práci spomedzi rumoviska vyberali všetko, čo sa dalo zjesť. So závišťou sme sa pozerali na vypasených Nórov, ktorí každé dva týždne dostávali balíky s jedlom a spávali v kožušinových spacích vreciach. O nich sa staral Nórsky červený kríž. Esesáci, ktorí boli v tomto tábore, boli krutí a krvilační ako v každom väčšom tábore. V krutostiach vynikal hlavne ich veliteľ, ktorý bol narkoman a alkoholik.

Láger-erste a barakoví komandanti boli väčšinou Nemci a neskôr pár Poliakov prideliť do funkcie barakových komandantov. Do nášho baraka č. 8 bol pridelený jeden Nemec sociálneho presvedčenia, poriadny človek. Neskôr tam zadelili jedného Poliaka, bývalého obuvníka, ktorého volali Ivan. Bol to veľmi krutý a zlý človek, vždy chodil s gumovou rúrou a s radosťou mlátil väzňov.

Nás Slovákov vyzvali, aby sa prihlásili tí, ktorí vedia po nemecky, že budú robiť vedúcich prác (vorarbeiterov), čiže nebudú musieť robiť a budú len druhých hnať do roboty a dostanú dvojnásobnú porciu zupy. Bol som zvedavý, koľkí sa prihlásia, veď mnohí vedeli dobre po nemecky, no uľahčilo sa mi, keď som sa dozvedel, že z 280 väzňov sa prihlásili iba dvaja.

Pri práci medzi rumoviskami som sa často zamýšľal, čo bude v budúcnosti s týmto krásnym rozrúcaným mestom. Niektorí spoluväzni hovorili, že esesáci majú v pláne sem nakomandovať všetkých Slovanov, ktorí sa voči nim niečím previnili, a po víťaznej vojne znovu postaviť ešte krajší Berlín, ako bol predtým - no mali sme sa načo tešiť.

Odpratávaním trosiek sme uvoľňovali premávku v meste. Náš spoluväzeň staviteľ hovoril, že keby chceli stavať nový Berlín, budú musieť vyviezť rôzny nepotrebný materiál, ktorý sa nedá použiť, na takú kopu, ktorá by bola taká veľká ako Pánsky Diel pri Banskej Bystrici. Jeden deň po silnom bombardovaní nás, asi 200 väzňov, zadelili na veľkú križovatku odpratávať trosky z domov, aby sa uvoľnila premávka, keďže bola odklonená na bočnú cestu. Keď niekde pracovali väzni označení rôznymi číslami a trojuholníkmi, civilisti s nimi nesmeli prísť do styku pod hrozbou, že ak to urobia, pôjdu tiež do koncentráku. Niekedy sa niektorý civilista možno omylom dostal na miesto, kde sme pracovali, ale esesáci ho veľkým krikom vrátili naspäť. Pracoval som celkom na kraji tej križovatky, neďaleko mňa prechádzali civilisti. Zohnutý som vyberal tehly, keď mi zrazu pred nohy dopadol jeden balíček. Rýchlo som ho zobral a schoval pod košeľu. Jednou rukou som ho otvoril a zacítil som salámu, cigarety a čokoládu. Vtedy som spoznal, že nie každý Nemec je fašista. Pozrel som na strážnikov, či niečo nezbadali, ale vidím, že je medzi nimi nejaký ruch. Jeden strážnik prišiel ku mne, odpísal si moje číslo, voľačo na mňa kričal a zobral mi ten balíček. Vtedy som si uvedomil, čo bude so mnou - obesenie, vyviazanie alebo strašná bitka. Neďaleko mňa robil môj priateľ staviteľ, ktorý dobre vedel po nemecky. Obrátil som sa naňho, či by neskúsil prehovoriť strážneho, aby to neudal. On sa na to dal a hovoril s tým esesákom. Potom mi prišiel povedať, že je to vybavené, že strážnik sa dal prehovoriť a neudá to. Len mi odkázal, že druhýkrát mi to už prejde a budem za previnenie riadne potrestaný.



## Balíček medzi troskami



Ilustrácia vytvorená pomocou AI podľa pamätí.

Pri odpratávaní trosiek v Berlíne dopadol Pavlovi k nohám balíček s jedlom. Strážnik mu ho potom vzal.

Zdrojová strana 4

Keď sa americké lietadlá blížili bombardovať, bol najprv vyhlásený „for-alarm“. Vtedy sme sa museli za 5 minút obliecť a utekať von do krytu. Vo dverách krytu stáli takzvaní komendanti. To boli väzni, čo mali nejakú funkciu. V rukách mali gumené hadice a oneskorencov nimi mlátili hlava-nehlava. Keď siréna hlásila „alarm“, každý už musel byť v kryte. Tak sa to po nociach opakovalo 3-4-krát. Veľakrát sme videli, ako do amerických lietadiel nemeckí vojaci strieľali z protiletadlových kanónov. Stávalo sa, že niektoré lietadlo dostalo zásah, začalo horieť a od lietadla sa odpútali biele obláčky. Boli to padáky letcov, ktorí museli vyskočiť.

Pracovali sme ďalej hladní a premrznutí, pričom sme veľmi chudli, a predsa si niektorí väzni večer zaspievali.

Pomaly sa blížila Veľká noc. Bolo počuť, že cez sviatky nebudeme 2 dni pracovať a dostaneme viac jedla. V skutočnosti sme jeden deň nepracovali a dostali sme o jedno koliesko salámy viac ako obvyčajne.

Po sviatkoch prišiel ku mne jeden krajan z Mikuláša a hovoril mi, že pokým my sme tu ešte v koncentraku, sovietske vojská už oslobodili Banskú Bystricu. Čo bude s nami, sme nevedeli. Možno nás všetkých pozabíjajú. Neskôr som sa dozvedel, odkiaľ to vedel, keď väzni žiaden rozhlas nemohli počúvať. V baraku I býval láger-erte - väzeň, funkcionár najvyššej hodnosti. Oblečený bol vždy v čistých väzenských šatách a pri čísle mal fialový trojuholník, čo znamenalo „náboženský fanatik“. Nemci zatvorili do koncentračného tábora celú jednu sektu a tento bol jedným z jej členov.<sup>1</sup> Počúval rozhlas a kedy-tedy niečo prezradil.

Cestou do práce sme chodili popri jednom polozbúranom dome, na ktorý niekto bielou farbou napísal „Hitler ist kaput“. To nám dodávalo sily a dúfali sme, že sa oslobodenia hádam dožijeme.

Nepříjemná zima ešte stále trvala. Jeden deň som pri práci zacítil silné pichnutie pod ľavou lopatkou a okolo očí sa mi tvorili opuchliny. Večer po rozkaze som išiel na lekársku prehliadku na ošetrovňu. Tam mi povedali, že som silne prechladnutý a že spolu s nedostatkom jedla mi to spôsobuje tie problémy. Ošetrovateľ, jeden belgický kňaz, mi večer masíroval chrbát. Keďže som mal bolesti každý deň väčšie, lekár mi prikázal ležať. Na druhý deň som už nešiel pracovať a prihlásil som sa u veliteľa baraku. Bol to Nemec so sociálnym cítením. Najprv mi povedal dosť dlhú reč. Hovoril mi, aby som pomaly pracoval, že budem zametať chodníky a aby som na domov nemyslel. Zariadil, aby som dostal viac jedla, aby som sa zotavil. Ináč vraj pôjdem „in komín“, čím myslel na komín krematória v Sachsenhausene. Keď mi bolesti ani o týždeň neprestali a začal som opúchať, lekár mi kázal ležať. Jedna izba bola zariadená pre podobné prípady. Každý deň po rozdelení práce mi jeden esesák, zástupca veliteľa, robil prehliadku.

Nikdy nezabudnem na to úplné ticho, ktoré nastalo po odchode väzňov do práce. Prerušil ho rovnomerný vojenský krok. Dvere na izbe sa otvorili a dnu vošiel všemohúci esesák. Paličkou mi na posteli nadvihol deku, presvedčil sa, či ešte žijem, a odišiel.

Keďže sa choroba nezlepšovala, bol som určený na transport do veľkého tábora Sachsenhausen. Ráno som sa obliekol a po zadelení ostatných do práce sme tam ostali stáť šiesti, ktorí sme boli určení na spiatočný transport naspäť do Sachsenhausenu. Bol tam so mnou jeden na kosť vychudnutý Poliak, označený za nevyliciteľne chorého a určený pre plynovú komoru a krematórium. Pri rozchode sme dostali príkaz, aby sme sa presne o deviatej hodine dostavili pred kanceláriu. Ja som si pozbieral handričky, čo som mal, a pred kanceláriou som prišiel o pol deviatej. Jeden môj spoluväzeň tam prišiel o niečo neskôr, keď už ten veliteľ esesák bol tam. Veľmi sa nazlostil a hrozne ho zbil až do bezvedomia.

A tak som sa znovu dostal do obávaného Sachsenhausenu, strašného tábora, kde ľudský život neznamena nič. Dlhو som sa povaloval z jedného baraku do druhého. So strachom som sa pozeral na plynovú komoru a na krematórium s veľkým komínom, ktorý neustále čmudil štiplavým dymom. Konečne som bol zadelený do väzenskej nemocnice, ktorú volali „revír“, kde som aspoň mohol ležať a kontrolovali mi horúčku. Chorí, ktorí tam ležali, so strachom v očiach hovorili, že tam chodí na prehliadku jeden lekár SS, ktorý stále pokusne očkuje, a tak vyrába rôzne séra, ktorými potom liečia nemeckých vojakov. Aj ja som dostával mnoho injekcií a viackrát mi brali krv, ale nič mi nepomáhalo.

V diaľke bolo počuť delostreleckú paľbu ako hrmenie, stále bližšie. Niektorí chorí, ktorí tam ležali, hovorili, že sovietske vojská už sú vo východnom Berlíne. Tieto udalosti nás držali pri živote, ale to najhoršie sme čakali až na samý záver. Hovorilo sa o tom medzi nemocnými, že možno nás všetkých postrieľajú alebo vytrávajú plynom, a niektorí počuli, že nás prepustia domov. Nejakú premenu v správaní bolo badať aj na esesákoch a vedúcich väzňov: pre rôzne maličkosti nezabíjali, niečo prehliadali, slovom boli trochu mäkkší.

Začiatkom apríla 1945, v jeden slnečný deň, siréna ohlásila „for-alarm“ a potom hneď alarm. My na ošetrovni, takzvanom revíre, sme na posteliach ležali ďalej. Bolo počuť veľký hukot lietadiel a dve bomby dopadli aj do priestoru tábora. Jedna z nich dopadla na baraky, ktoré slúžili ako sklady. Tu boli uložené aj naše civilné šaty a všetko to do tla zhorelo. Druhá bomba dopadla tesne k múru, ktorý obklopuje Sachsenhausen. Americkí letci bombardovali továreň na granáty v Oranienburgu a len náhodou dve veľké bomby padli na tábor. Veľa väzňov bolo mŕtvych a ranených, hlavne tých, ktorí pracovali v továrni na granáty. Naša ošetrovňa sa úplne naplnila veľmi ťažko ranenými väzňami, ktorí ležali aj na chodbách. Z týchto dôvodov nás, ktorí sme neboli až tak ťažko chorí, poslali do bloku č. 37, ktorý sa volal schonungs barak a slúžil na doliečenie. Jeden veliteľ izby nás viedol cez apelplac. Na futbalovej bránke visel obesenec, v tvári bol už úplne očernený. Na prsiach mal pripevnenú tabuľku s nápisom: „Takto pochodí každý, kto počas bombardovania kradne.“ Poznal som ho z videnia. Bol to jeden slovenský partizán z Horehronia. Previnil sa tým, že keď sa začalo bombardovanie, vzal si kúsok chleba z police pre veliteľa baraku. Ten ho uvidel, chytil ho a zaviedol na politické oddelenie pre esesákov a na ich rozkaz bol verejne obesený na futbalovú bránku. Nadarmo plakal a prosil, zľutovania sa nedočkal. Bolo mi ho veľmi ľúto, že tento mladý Slovák už nikdy neuvidí svojich najmilších a svoj rodný kraj - krásne Horehronie - ani svoju matku, na ktorú v posledných chvíľach svojho života volal.

Keď sme prechádzali popri barakoch, zbadal som tam známe tváre z Lichtenrade. Boli tam všetci: Harach, Schmidt, ako aj všetci ostatní. Neskôr, keď som ich navštívil, dozvedel som sa, že boli prinútení opevňovať Berlín, opravovať mosty a kopať zákopy. Potom rýchlo vyprázdnil celý tábor Lichtenrade a vrátili sa späť do veľkého tábora Sachsenhausen.

9. apríla 1945 sme sa na naše veľké prekvapenie mohli všetci voľne pohybovať po táboře. Všade bol veľký neporiadok, pálili sa všelijaké papiere. V noci boli prepustení kápiovia, komandanti, a obliekli ich do uniforiem esesákov. Veľké množstvá tabaku, ktorý mali poschovávaný po barakoch, porozdeľovali aj ostatným väzňom, a tak som aj ja dostal 2 balíčky.



Na strážne veže, ktoré boli nad tým múrom okolo celého tábora, dali nové veľkokalibrové guľomety, ktoré už neboli namierené von z tábora, ale naopak, smerom do tábora. Bol som ešte stále v bloku č. 37, kde bola ošetrovňa pre chorých väzňov. Veliteľ baraku bol Nemec, starší človek, bývalý námorný kapitán, ktorý vraj zabil mnohých námorníkov, a preto bol za to zatvorený v koncentráku Sachsenhausen. Bol to strašný človek, pre každú maličkosť bil väzňov. Jeho záľuba spočívala v tom, že v najväčšej zime dal postriekať skupinu väzňov studenou vodou. Okolo seba mal vždy mladých chlapcov na obsluhu. Hovorilo sa o ňom, že je sadista a homosexuál. Dopoludnia som si z toho tabaku - machorky, ktorú som dostal - ušúľal hrubú cigaretu a pred barakom na dvore som fajčil ako komín nad krematóriom. Nespozoroval som, kedy sa ku mne prikradol náš veliteľ baraku, len som ucítil veľkú facku, ako aj ďalšie rany a kopance. Zobral mi vyrezávanú špičku na cigarety s nápisom Sachsenhausen. Túto špičku vyrezal a daroval mi jeden môj známy, s ktorým som určitý čas býval v jednej izbe. Moji spolubývatelia mi hovorili, že som nemal v pracovnom čase fajčiť, i keď my ako chorí nepracujeme. Na druhý deň som sa podľa rozkazu išiel okúpať do toho baraku, kde boli tie strašné sprchy, z ktorých sa nikdy nevedelo, čo sa bude vypúšťať: či voda, alebo otravný plyn. Tie väzenské šaty som už nedostal naspäť, ale dali mi civilné šaty po mŕtvych väzňoch. Keď som sa obliekol, vyzeral som ako šašo v cirkuse. Nohavice boli z dobrej látky, čierne s pásikmi, ale boli na nich vystrihnuté štyri obdĺžniky a každý z nich bol zaplátaný iným krikľavým materiálom. Kabát bol polokrátky zimník a na chrbte bola veľká záplata z červenej látky. Klobúk bol svetlý a navrchu bol olejovou farbou namaľovaný veľký červený kríž.

Do tábora Sachsenhausen začali prichádzať transporty väzňov z iných táborov, ktoré už obsadili sovietske vojská. Prišlo veľa väzňov aj z Osvienčimu, ktorí boli v najhoršom fyzickom stave a umierali jeden za druhým. Vynášanim mŕtvol do krematória bol poverený jeden nemecký cigán. Mŕtvoly vozil na dvojkoľosovej káre zakrytej čiernym vrchnákom. Mal veľa roboty, a tak k nemu prideliť ešte jedného väzňa. Do veľkého tábora Sachsenhausen sa mohlo zmestiť až 100 000 väzňov, no pretože denne prichádzali noví väzni z rôznych táborov, ktoré už nacisti museli opustiť, predpokladali sme, že tu bolo najmenej 200 000 väzňov. A preto komín nad krematóriom dymil v týchto dňoch vo dne aj v noci.

Dňa 10. apríla 1945 sme dostali rozkaz nastúpiť na apelplac, aby nás rozdelili do práce. Dostali sme príkaz kopať v blízkosti tábora zákopy. Počasie už začínalo byť

jarné, okolo tábora začala rásť zelená trávička, ktorú sme mnohí hltavo spásali. Rozmýšľal som, či by som nemohol utiecť, ale videl som, že sa to ešte stále nedá, pretože nás stále veľmi prísne strážili aj s pomocou vycvičených psov. V posteliach sme už nespávali po jednom, ale teraz sme sa až traja tiesnili na jednej posteli.

Od východu delá hučali čoraz viac. Nás, čo sme patrili do bloku č. 37 (Schonugs-barak), postavili do dlhého radu a so strachom sme čakali, čo bude ďalej. Dvaja väzenskí lekári sedeli na jednom mieste a každý z nás prichádzal pred nich. Zapísali nám naše číslo, počet rokov a akou chorobou trpíme. Bola to komisia, ktorá určovala, ktorý z nás je schopný absolvovať dlhý transport a ktorý musel zostať v tábore ako chorý.

11. apríla 1945 - keďže sme nedostávali žiadne jedlo, nastal v tábore obrovský hlad. Väzni vyberali šupky zo zemiakov a repy z veľkej kopy pri záhrade. Aj ja som si nabral za šálku a išiel som to poumývať. Rozhliadol som sa po tábore a vidím, že plynová komora a krematórium zmizli za jednu noc. Chcel som si zobrať šálku a vidím, že kým som sa obzeral, niektorý väzeň mi ukradol šálku aj s jej obsahom.

Zdrojová strana 8, 9

Dňa 12. apríla 1945 nás všetkých vyhnali z barakov na veľký apelplac, kde už stál dlhý rad väzňov, a videl som, že tí prví dostávajú chlieb a konzervy. Dostali sme rozkaz zaradiť sa do radu. Stál som tam v dlhom rade a pozeral som sa, či niekde nevidím svojich známych. Ale nikde neboli. Počul som, že niekto kričí: „Slováci sem!“ Tak som prešiel tam, kde bolo najviac Slovákov, a potom som utekal do tých barakov, kde som videl svojich známych z Lichtenrade. Boli v tom baraku, sedeli na posteliach a povedali mi, že oni nikam nepôjdu a že chcú počkať na sovietsku armádu tu. Ja som sa vrátil a neskôr som sa dopyčul, že ich vyhnali z baraku a museli ísť s neznámym transportom. Stál som znovu v tom dlhom rade, a keď prišiel na mňa rad, dostal som len polovičnú dávku chleba a jednu konzervu.

Sovietske vojská sa nezadržateľne blížili, a preto tá rýchlosť príprav na odchod z tábora. Chlieb a konzervu, čo sme dostali, som hneď zjedol, všetko, a prvýkrát som sa cítil najedený. Ešte pri bráne, keď sme odchádzali, nás obkľúčil nemecký oddiel esesákov s jedným veliteľom a už sa aj išlo. Hnali nás na severozápad, na Neuruppin. Pochodovali sme celý deň. Pri tomto pochode sa začali ukazovať následky dlhého hladovania a ťažkej roboty. Väzni jeden za druhým zaostávali, dostávali červienku, takže strážnici ich hnali palicami za transportom. Večer sme došli do jednej dediny, ktorej meno som si nezapamätal. Tam nás nahnali do jednej veľkej stodoly, v ktorej bolo plno slamy. Do tejto stodoly nás všetkých nahnali, takže pri spaní sme skoro ležali jeden na druhom. Večer som musel ísť na potrebu za asistencie strážnikov, a keď som sa vrátil, už som vôbec nemal miesto, kde by som si ľahol. Tak som tam stál, až sa po dlhej chvíli niekto pohol a vzniklo tam malé miestečko na ležanie. Keď som si tam ustatý a zničený ťažko líhal, priľahol som nohu svojmu susedovi, ktorý ma začal celou silou biť a kopañ. Museli nás ostatní spoluväzni odtrhnúť od seba. Tento nepríjemný incident bol výsledkom obrovského fyzického a duševného napätia. V noci som sa prebudil na veľký chlad, hmatal som okolo seba a zistil som, že čiastočne na niekom ležím. Prebral som sa z driemot a zistil som, že ležím na mŕtvom spoluväzňovi. Večer som videl, že neďaleko mňa si ľahol jeden bývalý rímskokatolícky farár, tak som ho zobudil a povedal som mu, čo sa stalo. Potom sme ho spoločne vyniesli na dvor, kde sme ho aj zahrabali. Hneď skoro ráno nás hnali bez jedla ďalej. Vpredu asi 8 väzňov ťahalo voz, v ktorom boli surové zemiaky a veci strážnikov, a za nimi sme pochodovali my v šesťstupoch. Náhodou som sa dostal do takého radu, kde sme boli všetci Slováci, bývalí pracovníci slovenských lesov.

## *Ešte nechcem zomrieť*



Ilustrácia vytvorená pomocou AI podľa pamätí.

Aj počas pochodu si všímal rastliny pri ceste. V prírode cítil podporu a túžil sa vrátiť domov.

Vedľa ciest, kade sme pochodovali, rástli už rôzne kríky a rastlinky. Niektoré som nepoznal, preto som sa spýtal svojho suseda, či ich nepozná. On sa na mňa začudovane pozrel a povedal, že je prekvapený, že mňa v takomto stave zaujíma ešte príroda. Ja som mu povedal, že ja ešte nechcem zomrieť, chcem sa vrátiť domov a v prírode cítim podporu v tomto neutešenom stave. Večer sme znovu prišli do menšej dediny a aj tam nás nahnali do veľkého humna, ale bolo tam viac miesta ako minulú noc - mohli sme aspoň pohodlne ležať. Z dlážky sme odstraňovali podlahu a vyberali sme odtiaľ zapadnuté obilné zrná, ktoré sme jedli. Každý na sebe nosil väčšie vrečko, ktoré bolo ušité ešte v Sachsenhausene a vyzeralo ako vrečko, aké kedysi nosili žobráci. V tom vrečku sme mali šálku, do ktorej sme si dávali všetko, čo sme našli a dalo sa nejakým spôsobom zjesť. V tej stodole, kde sme spali, som si nazbieral hodne ovsa a pomaly som z neho ujedal. Ráno nás zoradili pred stodolu a jeden väzeň, ktorý bol na to určený, hlásil veliteľovi SS počet prítomných - chýbali dvaja. Veliteľ, esesák, a ešte jeden strážnik išli hľadať do stodoly. Prehŕňali slamu, pichali do nej, či tam nie sú schovaní. Netrvalo to ani 10 minút, keď sa odtiaľ ozval strašný nárek a väzňov objavili niekde pod slamou. Veliteľ vytiahol strážnikovi z pušky bodák a obidvoch tam dobodal na smrť. Nariadil vykopať dve jamy a tam sme ich, chudákov, zakopali a išli sme ďalej.

Hnali nás cez Neuruppin stále ďalej na západ. Na jednom mieste sme dlho stáli. Esesáci sa radili s nejakými civilistami a asi o hodinu sme sa pohli, ale už nie tým smerom, ktorým sme dosiaľ išli, ale na východ. Dupočuli sme sa, že Američania už boli veľmi blízko. Obišli sme Wittstock a hnali nás na mesto Neustrelitz.

A znovu sme spávali po rôznych stodolách a rôznych kolibách. Za sebou sme nechávali ako označenie smeru nášho pochodu všetkých tých, ktorí nevládali a umreli od hladu a vyčerpania. Kedy-tedy nám dali 3-4 surové zemiaky, ktoré sme pri ohníčku, v obkolesení strážnikov, jedli polosurové. Našťastie už rástla mladá prhláva, ktorú sme trhali a jedli. V jednej menšej dedine sme dlho stáli hladní a vyčerpaní. Strážnici tam totiž našli jedného opusteného koňa so zlomenou nohou. Zabili ho, stiahli z kože a veliteľ SS veľkodušne rozkázal mäso z koňa rozdeliť medzi väzňov. Mne sa pri tom rozdeľovaní mäsa ušla mimoriadne veľká porcia, a tak som ju strčil do žobráckeho vrečka. Po ceste som z neho odkrojil kúsok a jedol ho surový. A takto sa to počas ďalšej cesty opakovalo ešte veľakrát: jedol som surové konské mäso a zajedal ho ovsom. Môj sused, partizán z Margecian, ma



poprosil, aby som mu dal kúsok, lebo on už nemá nič. Odkrojil som mu poriadny kus a najedol sa.

Zdrojová strana 10, 11

V ďalšej dedine sme opäť dlho stáli. Esesáci a strážnici mali poradu a išli sme znovu opačným smerom, keďže v smere našej cesty prichádzali sovietske vojská. Teraz sme išli smerom na Wittstock a Pritzwalk. Keďže už vyše týždňa dennodenne putujeme sem a tam bez oddychu, skoro bez stravy, sme takmer na smrť vyčerpaní. Moji priatelia, s ktorými som od začiatku trpel to hrozné týranie a muky, sa pomaly vytrácajú a umierajú. Ich hroby sú väčšinou len priekopy povedľa tých ciest, ktoré sme už prešli. Za naším transportom, v ktorom pochodovalo asi 280 väzňov, kráčali vo vzdialenosti asi 50 až 80 metrov dvaja esesáci. Na rukávoch mali prišitý červený kríž. Keď niektorý väzeň už nevládal pochodovať s ostatnými a ani jeho kamaráti ho už nevládali niesť, nechali ho vedľa cesty. Tí dvaja ho zlikvidovali niekoľkými výstrelmi do zátylku a mŕtveho potom odkopli z cesty. A samozrejme, išlo sa ďalej, akoby nič.

Zdrojová strana 11

Kráčali sme, potkávajúc sa, a od únavy a hladu sme už ani nevideli. Prišli sme na jednu križovatku ciest, kde stáli nejaké neznáme autá. Niektorí väzni vykladali z áut balíčky, ktoré potom esesáci rozdávali väzňom. Každému sa ušlo pol balíčka, esesáci dostali celý. Boli to autá Švajčiarskeho Červeného kríža. Vedľa cesty sme si posadali, rozbalili balíčky a pojedli skoro všetko, čo v nich bolo. Boli tam na naše pomery nevídané potraviny: káva, čaj, cukor, čokoláda a marmeláda. Pomohlo nám to aspoň na čas; po dlhej dobe som sa cítil najedený.

Táto strastiplná púť po ceste od koncentračného tábora, odkiaľ sme utekali pred príchodom spojeneckých armád, sa volala cesta smrti. Blížili sme sa k Parchimu. Parchim je mesto vedľa cesty, ktorá vedie do Hamburgu. Na cestách sme stretávali veľké množstvá utečencov, vojakov aj civilistov s batohmi, ktorí zo strachu pred sovietskymi vojskami ušli zo svojich domov. Medzi touto zberbou nás násilím hnali na západ, kde čakali, že Američania budú k nim milostivejší. Medzi Pritzwalkom a Parchimom bolo v jednom lese zložené veľké množstvo prázdnych škatúl s označením Červeného kríža. Zrejme sa tam zastavil podobný transport ako náš a dostali balíky. Trochu ďalej, okolo jedného ohniska, ležali štyri ohorené mŕtvoľy a ďalej pri potoku ležal jeden zastrelený väzeň, akoby pil vo du. Bol strelený do zátylku. Čo sa tam stalo, sme sa dozvedeli až neskôr, po oslobodení. Na tom mieste odpočíval jeden veľký transport väzňov (asi 1000 väzňov) a v noci opití esesáci postrieľali, koho chceli.

Pomaly sme prichádzali do väčšieho mesta Parchimu. Parchim je pre mňa pamätným miestom nielen preto, že som tam bol trikrát, ale hlavne preto, že vedľa Parchimu ma oslobodila Sovietska armáda. Na začiatku mesta nás strážnici zastavili a vrátili sme sa do najbližšieho lesa. Nakládli sme ohne a tak sme nejako prespali do rána. Ráno sme prešli mestom Parchim a dopočuli sme sa, že Nemci kapitulovali a bol vyhlásený mier. Jeden strážnik, esesák, Maďar, mi povedal, aby sme utiekli, lebo dostali rozkaz nás postrieľať.

Zdrojová strana 12

Od toho času som neustále myslel na to, že musím utiecť. V žiadnom prípade som sa nechcel len tak, na koniec všetkého zla, nechať odstreliť bez toho, aby som niečo urobil, aby to tak nebolo.

Oslovil som skupinu Slovákov, ktorí boli blízko mňa, aby sme sa pokúsili utiecť, no ani jednému sa do toho nechcelo. A jeden hovoril, že mu jeden esesák povedal, že nás majú všetkých doviesť k Američanom. Jedine môj najbližší sused, bývalý partizán, mladý Jožko Kovalčík, mi povedal, že by so mnou skúsil utiecť. Dohodli sme sa, že sa budem robiť veľmi chorým a nevládnym, on ma bude sprevádzať a pomaly budeme zaostávať za hlavnou skupinou. Chceli sme sa dostať medzi hlavnú skupinu a tých dvoch hrdlorezov, ktorí likvidovali nevládných a ležiacich. Keď prídeme medzi tie dva lesíky, ktoré bolo pred nami vidieť, utečieme na pravú stranu. Rátali sme s tým, že po nás budú esesáci strieľať z automatov. Tak, ako sme sa dohodli, sa aj stalo a pri tom lese sme na povel skočili a utekali do lesa, ako sme vládali. Strážnici po nás spustili paľbu, guľky len tak klepotali po stromoch okolo nás a my sme z posledných síl utekali ďalej. Prešli sme ešte do druhého lesa, kde sme našli opustený kryt. Nad ním sme z konárov urobili striešku a na smrť unavení sme prvýkrát spali ako voľní, slobodní občania.

## *Prvá noc na slobode*



Ilustrácia vytvorená pomocou AI podľa pamätí.

Po úteku s Jožkom Kovalčíkom našli opustený kryt. Nad ním si z konárov urobili striešku a vyčerpaní zaspali.

Ráno sme po lese hľadali niečo na zjedenie, ale nenašli sme nič, len mladú príhľavu, ktorú sme si posolili červenou soľou a zjedli. Takto sme tu prežili 3 dni. Na tretí deň sme to už nevydržali a vydali sme sa preskúmať i ďalší les. Po dlhšom chodení sme naďabili na jeden starý majer. Priplazili sme sa k nemu. Psa sme nepočuli štekať, na dvore bola kopa repy pripravená pre statok. Opatrne sme si z nej nabrali a vplazili sa nazad do lesa. Časť repy, ktorú sme si zobrali, sme pojedli a v nejakej priehlbine sme sa pozakrývali borovicovými konármi a spali. V noci nás zobudil veľký hrmot a krik. Zistili sme, že do lesa vtiahli vojaci na šiestich nákladných autách. Na druhý deň sme sa priplazili na dohľad k tým autám. Ale bolo tam úplne ticho, mysleli sme si, že vojaci spia dnu v autách. Keďže po ďalšom čakaní sa v autách ani v ich okolí nič nepohlo, chceli sme sa presvedčiť, či tam niekto je. Jožko zobral kameň a hodil ho smerom na autá. Kameň dopadol s veľkým hrmotom na blatník jedného auta. Znovu bolo ticho a nič sa nepohlo. A tak sme ešte viackrát hádzali kamene a keď sa nič neozvalo, išli sme sa pozrieť priamo do áut. Autá boli väčšinou prázdne až na jedno, na ktoré sme vyšli a zistili sme, že je plné naplnených vriec. Jedno som rozviazal a z vreca sa začali sypať sójové bôby a v druhom som našiel mandle. Spolu s Jožkom sme jedli mandle a sóju, pokiaľ sme nemali dosť. V ďalšom aute sme našli čistú bielizeň a šatstvo. Preto sme zo seba zhodili otrhané a špinavé oblečenie a preobliekli sme sa. Našli sme tam aj civilné nohavice a bagandže a rôzne iné potrebné veci, ako ruksaky a holiace prístroje, ktoré sme si tiež zobrali. Do dvoch ruksakov sme pribalili aj sóju a mandle a vydali sme sa smerom na mesto Parchim.

Došli sme k veľkému majeru, popri ktorom sme už raz pochodovali. Vošiel som do veľkej stodoly so slamou a kričal som, či tam niekto nie je.

Spod slamy sa pomaly vytiahol jeden veľký černochoch a väzenskou hantírkou sme sa dorozumeli. Povedal, že je francúzsky zajatec. Spýtali sme sa ho, či tu nevidel nejakých Slovákov. Povedal, že to nevie rozoznať, ale vzadu v stodole sa skrýva väčšia skupina bývalých väzňov. Preto som išiel na to miesto, kam mi ukázal, a nahlas som zavolať, aby, ak sú tam Slováci, vyšli zo slamy von. Na moju výzvu vyšlo viacero Slovákov, bývalých väzňov. Poradili mi, že ak som smädný, tak v záhrade tečie dobrá voda, a dali mi kus surového bravčového mäsa.

Vošiel som do prázdnych izieb majera. Našiel som tam civilný kabát, ktorý som si obliekol, a klobúk, ktorý som si nasadil. Z kuchyne som si zobral rôzny kuchynský riad. Na dvore sme si nakládli oheň a na ňom som si v panvici opekal bravčové mäso a v hrnci som si varil zemiaky, ktoré som tam tiež našiel.

Bol večer, mäso sa už dopekalo a rozvoniavalo po celom dvore majera.

Na ceste vedľa majera bol neustály pohyb rôznych dopravných prostriedkov a všetko smerovalo na západ. Prišli k nám nemeckí vojaci na motorkách, zosadli a kričali na nás, aby sme ihneď zhasili ohne, že to môžu uvidieť nepriateľskí letci a potom môžu bombardovať. Spytovali sa nás, kto sme, tak sme im povedali, odkiaľ ideme. Revali na nás, že sme obyčajné komunistické svine a že nás treba len postrieľať. Z cesty k nám znovu prišiel nemecký vojak na motorke. Dlhšie sa o niečom medzi sebou zhovárali a potom rýchlo nasadli na motorky a zmizli.

Pomaly nastávala tma. Mäso na pekáči už bolo skoro hotové a zemiaky uvarené, keď sa z cesty ozval veľký hrmot, podľa ktorého sme vedeli, že sa k nám približujú tanky. Tri tanky pred majerom zastali, z nich povyskakovali vojaci a niekoľkí prišli k nám. Jeden z nich sa na nás dlho mlčky pozeral. Vtedy som zbadal, že to nie je nemecký vojak, ale sovietsky vojak - dôstojník, tankista.

Zdrojová strana 13, 14

Bol som veľmi slabý od choroby a hladu, ale od veľkej radosti som toho tankistu vyobjímal a vybozkával. Povedali sme mu, že sme Slováci a boli sme v koncentračnom tábore. Potom k nám prišli aj ostatní tankisti, ktorých sme tiež všetkých vyobjímali. Spytovali sa nás, či sme nevideli „fricov“. Povedali sme, že tu boli nedávno, a ukázali sme im smer, kadiaľ odišli. Ponúkli sme im upečenú bravčovinu so zemiakmi, ale odmietli. Asi na nás videli, akí sme všetci hrozne vychudnutí a ubiedení. O chvíľu všetci odišli.

Zdrojová strana 14

Z majera som si zobral jednu nádobu na mlieko a spoločne sme chytili jednu čiernu nemeckú kravu, ktorá sa tam voľne pásala na tráve. Z toho sme usúdili, že majitelia majera, keď utekali pred blížiacimi sa sovietskymi vojskami, vypustili kravy a kone, ktoré už nemohli zobrať so sebou, voľne po poliach. Kravu som sa snažil podojiť. Ťažko sa dojila, bola dosť tvrdá, ale mlieko mala výborné. Bolo to prvé mlieko, čo som od skončenia SNP pil.

Po raňajkách sme sa pomaly pohli po ceste na mesto Parchim.

Sovietska armáda už tam bola, tak sme sa hlásili na veliteľstve, kde nám povedali, že by bolo najlepšie, keby sme si našli nejaký povoz a zaviezli sa do niektorého zberného tábora.

Dozvedeli sme sa, že ten transport väzňov zo Sachsenhausenu, z ktorého sme ušli, zostal niekde pri Pritzwalku. Chceli sme veľmi vedieť, ako je to s nimi, keď tam sú



všetci naši najbližší priatelia. Nasadli sme aj s Kovalčíkom na jedno sovietske nákladné auto, ktoré išlo tým smerom. Po dlhom vození sme v jednej dedine neďaleko Pritzwalku zosadli a v dedine sme stretli našich známych handlovských baníkov. Spýtal som sa ich, kde je Harach a Schmidt. Povedali mi, že Schmidt počas ďalšej cesty zomrel a Harach je v stodole na kraji obce. Utekal som do stodoly a tam ležal na slame Harach, môj spolubojovník zo Svätého Kríža a spolutrpiteľ vo väzeniach v Prievidzi, Nitre a Sereďi, ako aj zo Sachsenhausenu. On ma už nepoznal, lebo bol veľmi chorý, mal vysoké horúčky, vraj dostal týfus. Na druhý deň zomrel pri mne v tej stodole, kde sme ho aj pochovali. Zostal ďaleko od domova a svojich blízkych v malej nemeckej dedine.

Na nákladných autách nás previezli do Parchimu a tam sme spali v meštianskej škole.

Najskôr som ochorel ja. Dostal som veľmi silnú červienku spolu s vysokou horúčkou a potom na tú istú chorobu ochorel aj Jožko Kovalčík. Horko-ťažko sme si uvarili nejakú polievku, ktorú sme pomaly jedli.

V žiadnom prípade sme nemohli ani pomyslieť na to, že by sme sa vydali na cestu domov na nejakom bicykli alebo motorke, pretože sme mali neustále horúčky a ešte viac sme zoslabli. Tak sme nevydržali len tak ležať v jednom opustenom dome a pomaly sme sa pustili peši smerom domov.

Zdrojová strana 14, 15

Ja som sa veľmi zle cítil, mal som stále horúčku a krvácal som pri stolici. Preto sme išli veľmi pomaly. Jožko, ktorý bol mladší a viacej vládol, sa mi najskôr prispôboval, ale potom to nevydržal a povedal mi, že on ide rýchlejšie a ja aby som išiel sám. Nechal ma svojmu osudu, chorého a veľmi slabého v cudzom kraji. A ja sám som sa pomaly vliekol oproti svojmu neznámemu osudu. Na jednom úseku dlhej rovnej cesty ma dobehol starodávny koč s jedným koníkom, vyzdobený československou zástavou, a v ňom sedeli šiesti ľudia. Na moje volanie zastali a spýtovali sa, kto som a odkiaľ idem. Keď som im povedal, že som Slovak a veľmi chorý, urobili mi miesto v koči a nasadol som. Boli to slovenskí Židia a jeden z nich vytiahol fľašu tuhej pálenky, podal mi ju a povedal, aby som si trochu vypil. Potom mi bolo o trochu lepšie.

Doviezli ma do nejakej veľkej dediny, kde bola zriadená malá nemocnica, zložili ma v nej a odišli. Ležal som tam tri dni. Liekov tam nebolo, ale dávali mi diétnu stravu, zemiaky a mlieko. Tak som sa trochu zotavil a na tretí deň som išiel ďalej. Pokiaľ som ležal a stravoval sa diétne, cítil som sa dosť dobre, ale ako som začal pochodovať, znovu som dostal horúčku a hnačku. Ten ruksak, čo som mal stále pri sebe, som cítil, akoby vážil metrák. Boli tam len veci, ktoré som denne potreboval. Vedľa cesty, po ktorej som ťažko išiel, som našiel odhodený ručný vozík. Zobral som si ho, naložil som doň ten môj ruksak a pomaly ho ťahal za sebou. Pri jednej budove som našiel pohodené bochníčky nemeckého syra. Dva z nich som si zobral a naložil na vozík. Horúčka mi stúpala vysoko, už som ani okolo seba nevidel. Po dlhej strastiplnej ceste som sa dostal do mesta Bützow. Bola tam zriadená nemocnica pod kontrolou Švajčiarskeho Červeného kríža. Ležal som tam týždeň, a keď som sa začal trochu lepšie cítiť, obliekol som sa, vzal si ruksak na chrbát a šiel som peši ďalej na východ. Podvečer, keď som bol už veľmi unavený, som zbadal na jednom telefónnom stĺpe pribitý tvrdý papier a na ňom bolo napísané: „Čechoslováci, prihláste sa v zbernom tábore v Prenzlau.“ Bol to prvý pozdrav mojej vlasti, veľmi som sa potešil. Došiel som do mesta Teterow. Bola tam silná posádka sovietskych vojakov, preto som sa tam prihlásil na veliteľstve a dostal som aj balík jedla na ďalšiu cestu. Jeden sovietsky vodič nákladného auta bol vyslaný do Neubrandenburgu, tak som ho poprosil, aby ma zobral.

V Neubrandenburgu som zosadol a išiel ďalej peši cez mesto. Po ceste som stretol jedného krajana českej národnosti a ten mi poradil, že na kraji mesta je menší zberný tábor pre Čechoslovákov, aby som sa tam prihlásil. Išiel som tam rovno, ako mi ukázal smer, a za nejaký čas som došiel do tábora. Bolo v ňom už zhromaždených veľa Čechoslovákov. Bol tam už určený veliteľ tábora a mal svojho pisára. Prihlásil som sa u nich, zadelili ma na ubytovanie a povedali mi, že mám čakať, kým neprídu sovietske autá, ktoré nás odvezú do prenzlauského veľkého zberného tábora. Tu som sa prvý raz počas tej strašnej cesty mohol okúpať v teplej vode a dostal som čistou bielizeň. Stravovali sme sa spoločne a dostávali sme celkom slušnú stravu. Chodil som na prechádzky a začal som sa cítiť oveľa lepšie. O týždeň prišli tri sovietske nákladné autá, na ktoré sme si posadali a vydali sme sa na cestu do Prenzlau.

Počasie nám počas celej cesty prialo, veď jún bol už v polovici. Doviezli nás do mesta Prenzlau, do zberného tábora pre Čechoslovákov. A ja som musel ísť znovu do nemocnice. Nemocnica bola belgická a boli tam aj belgickí zajatci, ktorí mali pekné izbičky a dobrú starostlivosť. V nemocnici boli belgickí lekári a bolo tam veľmi veľa ľudí. Mne tam veľmi nepomohli, preto som sa prihlásil v sovietskej ošetrovni. Lekárka ma prezrela, dala mi 20 práškov a prikázala mi každé dve hodiny jeden užiť.

Vo veľkom zbernom tábore Prenzlau boli tisíce bývalých väzňov koncentračných táborov rôznej národnosti z celého severného Nemecka. Pre každú národnosť boli zvlášť určené domy. Ako som sa dozvedel, bol to bývalý nemecký vojenský tábor.

Pre Francúzov, ktorí tam tvorili skoro väčšinu, prišli na druhý deň môjho pobytu pekné veľké autobusy. Každý Francúz dostal nový civilný oblek, bielizeň a malý kufrík. Kufríky si potom povykładali nad sedadlá a odišli. My Čechoslováci sme sa nasťahovali na ich miesta a bolo nám tam celkom dobre. Varili sme v malých kuchynkách, ktoré tam Francúzi nechali aj s kuchynským riadom.

Tam som sa stretol s viacerými známymi, najmä s Kovalčíkom, ktorý ma zanechal chorého na ceste a odišiel neznámym autom. To by som ja kamarátovi nikdy nespravil. Mnohí z našich mali vozíky a kone a chodili do okolia, do prázdnych domov a usadlostí, „rekvírovať“ alebo organizovať bravy, sliepky, zajace a podobne. Spávali sme na slamníkoch a prikryvali sme sa tenkými dekami. Jedla a fajčiva bolo dosť.

Najväčšiu starosť sme mali o to, ako sa dostaneme domov. Naši vedúci si nevedeli rady, pretože vlaky v celom Nemecku vôbec nechodili a telefónne a telegrafné spojenie bolo úplne prerušené. Nevedeli, ako dať vedieť do Československa, že sme tu v Prenzlau ďaleko od domova a že by nás bolo treba čo najskôr dopraviť domov. Tí, ktorí vedeli hrať na nejaký hudobný nástroj, si ho obstarali a spolu s našimi Cigánmi tu vytvorili celkom dobrú hudobnú kapelu. Usporiadávali sa tu aj tanečné večierky, pretože tu bolo dosť žien z celej našej republiky. Susedný tábor obývali Juhoslovania, ktorí mali tiež kapelu a žili tu veselo a dosť usporiadane. Keďže počasie bolo krásne, chodili sme na prechádzky do okolia. Pri meste Prenzlau tiekla dosť veľká rieka a bolo tam veľké jazero, kde sme sa chodili člnkovať a niektorí sa aj kúpali.

Ja som sa skoro celkom vyliečil. Tie prášky, ktoré som užíval, mi hodne pomohli. Odpuchol som a červienka sa tiež skoro stratila. Ostatné choroby som si ešte doma dlho doliečoval, len nervové slabosti mi ostali na pamiatku.

Na začiatku júla 1945 sa naši vedúci tábora dohodli s tunajším veliteľstvom sovietskych vojsk. Na základe toho jeden zo zástupcov väzňov a sovietsky veliteľ odleteli do Prahy. Oznámili, že v Prenzlau čaká na prepravu do vlasti ako tisíc väzňov z koncentračných táborov, a požiadali ich, aby poslali aspoň nákladné autá.<sup>2</sup>

6. júla 1945 prišli po nás prvé autá z Československa. Vyslané boli z Prahy. Prvým transportom odišli ženy a niektorí vážne chorí.

Keď mali prísť autá po druhý transport, bolo nám povedané, aby sme nachystali veľkú hromadu drevených klátikov, pretože prídu nákladné autá na drevoplyn. Kde ale vziať toľko dreva, keď tu v okolí nebol žiaden les a len pár skrútených borovic rástlo nablízku? Neďaleko nášho tábora stála jedna veľká budova, ktorá bola zamknutá, ale niektorí z našich sa dostali dovnútra a zistili, že je plná lyží. Možno sa Nemci chystali bojovať ešte aj v nasledujúcej zime. Lyže sme z toho skladu povykladali von, porezali na malé klátiky a pripravili na kopu.

Keď prišli autá pre druhý transport, ešte sa mi neušlo miesto. Preto som bol pridelený do tretieho transportu na staré nákladné auto s pohonom na drevný plyn.

## *Drevo na cestu domov*



Ilustrácia vytvorená pomocou AI podľa pamätí.

Pred druhým transportom porezali lyže zo skladu na palivo pre autá na drevoplyn. Pavol odišiel až tretím transportom.

V noci pred odchodom do vlasti som vôbec nemohol zaspáť. Opanovala ma veľká radosť, že znovu budem vidieť svoju rodinu a svoju vlasť, Československo. V mojej mysli sa znovu premietli všetky udalosti a osoby, s ktorými som bol počas väzby v koncentračnom tábore, ako aj na tej strašnej ceste smrti. Spytoval som sa v duchu sám seba, prečo sú ľudia voči sebe takí zlí a krutí, veď na tejto zemi tak krátko žijeme. Ale na odpoveď som neprišiel.

Nadránom som vyšiel pred ubytovňu a ranné zore začali osvetľovať celý ten kraj, kde som bol nútený žiť vyše jedného mesiaca. Pomaly sa z hmly vynorila celá rovná krajina a vršky sa rysovali len vo veľkej diaľke. Rovina bola pretínaná dlhými cestami lemovanými stromami. Medzi cestami boli veľké lány polí a jazerá. Aký pekný kraj, a človek ani nechce uveriť, že ešte prednedávnom tu bola krutá vojna a v koncentračných táboroch denne umierali tisíce ľudí. Bol som veľmi rád, že tento kraj opúšťam navždy.

Necítil som sa dobre, ale dúfal som, že po príchode domov sa úplne doliečim. Ráno sme si ešte naposledy navarili raňajky a nasadli do áut.



Autami sme išli po jednej z tých krásnych ciest obrúbených alejami stromov smerom na Berlín. Cez deň sme sa viezli, večer sme si uvarili a najedli sme sa a v noci sme prespali v najbližšej stodole alebo v nejakom opustenom dome. Pomaly sme sa dostali na predmestie Berlína. Boli tam postavené stovky malých náhradných ubytovaní z rôzneho materiálu. Bývali tam obyvatelia stredu Berlína, ktorí prežili bombardovania, ale nemali kde bývať.

Dôstojník, čo viedol náš transport, ma vyzval, aby som si sadol k nemu dopredu do auta, a chcel mi poukazovať rozbitý Berlín. Ešte raz som videl dlhú ulicu Berliner StraÙe, cez ktorú sme ako väzni chodili na pracovisko dva mesiace, a ešte raz som zbadal biely nápis, popri ktorom som denne chodil: „Hitler ist kaput“.

Povozili sme sa krížom-krážom po veľkom zbúranisku, ktoré sa volalo Berlín. Presadol som si znovu medzi svojich kamarátov na korbu nákladného auta a išli sme po širokej ceste smerom na Drážďany.

Z diaľky bolo vidieť trosky kedysi takého krásneho mesta Drážďany. Vtedy naše auto neplánovane zastalo a šofér po prehliadnutí motora povedal, že na aute vznikla porucha, ktorá sa nedá odstrániť bez náhradných súčiastok. Auto sme odtlačili na kraj cesty a vodiči z druhých áut nám zakričali, aby sme pomaly išli peši, že z Teplíc-Šanova pošlú po nás autá.



Quelle: Deutsche Fotothek

Dokumentárna fotografia

Drážďany, ruiny Frauenkirche, po 17. septembri 1945. Dobový obraz zničeného mesta, nasnímaný až po Pavlovom návrate domov.

Deutsche Fotothek / Richard Peter sen., df\_ps\_0000384 / CC BY-SA 3.0 DE

Pomaly sme sa blížili k našim hraniciam a v jednej menšej dedine sme prenocovali. To bol posledný nocľah na území Nemecka. Na druhý deň sme sa pomaly znovu pohli a v diaľke sme videli, ako sa k nám blíži pekný, veľký autobus. Bol to autobus z kúpeľov Teplice Šanov a bol určený pre nás. S veľkou radosťou sme do neho nasadli a pohodlne sme sa rozložili na jeho sedadlách.

O pár hodín nám veliteľ transportu veľmi radostne oznámil, že o chvíľu sme na hraniciach Československej republiky. Všetci sme boli vzrušení a s radosťou sme čakali. Na blízkom vršku bola cez cestu preložená rampa a stáli tam hraničné stĺpy. Pred rampou autobus zastal, my sme vystúpili a prešli už na územie našej vlasti. Na našom území bola postavená a slávnostne ozdobená slávobrána s veľkým nápisom „Vítajte“.

Po ľavej strane cesty sa smerom do Nemecka uberal veľký prúd ľudí nabalených rôznymi vecami. Ako sme sa dozvedeli, boli to sudetskí Nemci, ktorí podľa rôznych dohôd museli ísť do Nemecka.

Približovali sme sa k tej slávobráne a vtedy začala hudba pohraničiarov hrať naše hymny Kde domov můj a Nad Tatrou sa blýska. My sme ostali stáť ako primrazení, vypadli mi slzy z očí a hodil som sa na zem s výkrikom: „Drahá moja vlasť, drahé Československo!“ Videl som, že okolo mňa sa všetci objímajú a bozkávajú a plačú.

### *Na pôde vlasti*



Ilustrácia vytvorená pomocou AI podľa pamätí.

Pri návrate cez československú hranicu zazneli hymny. Pavol padol na zem a okolo neho ľudia plakali a objímali sa.

Keď sme vstali, so slzami v očiach sme si sľúbili, že budeme pracovať tak, aby už nikdy nebolo viac vojny.

Potom nás previezli do mesta Teplice Šanov, kde sme presadli do druhého autobusu, ktorý nás zaviezol do nášho hlavného mesta Prahy.

Keďže stále nechodili žiadne vlaky, rôznymi dopravnými prostriedkami sme sa konečne dňa 22. júla 1945 dostali domov.

Bol som veľmi rád, že sme sa všetci v zdraví dočkali konca vojny a pred nami je život v mieri a pokoji.

*Dopísané v Banskej Bystrici dňa 20. septembra 1946*

*Pavol Bučan*

*nar. 4. 1. 1896*

*Z originálu prepísal a upravil: syn Ivan Bučan,*

*nar. 10. 3. 1929*

*Koniec pamätí*



# Rodinné fotografie

Autorom pamätí je Pavol Bučan. Jeho syn Ivan Bučan text podľa záverečného záznamu prepísal a upravil. Na týchto rodinných fotografiách je Ivan so svojou dcérou Odettou Peniakovou a so svojou manželkou Odettou Bučanovou, rodenou Zigovou. Obe Odetty sú na jednotlivých snímkach rozlíšené v popisoch.

Dátumy a miesta vzniku týchto rodinných fotografií nie sú známe.



Rodinná fotografia

Ivan Bučan a jeho dcéra Odetta Peniaková.

Rodinný archív; fotografie a identifikáciu osôb poskytol Martin Peniak. Fotograf neuvedený.



# Ivan Bučan • Odetta Peniaková

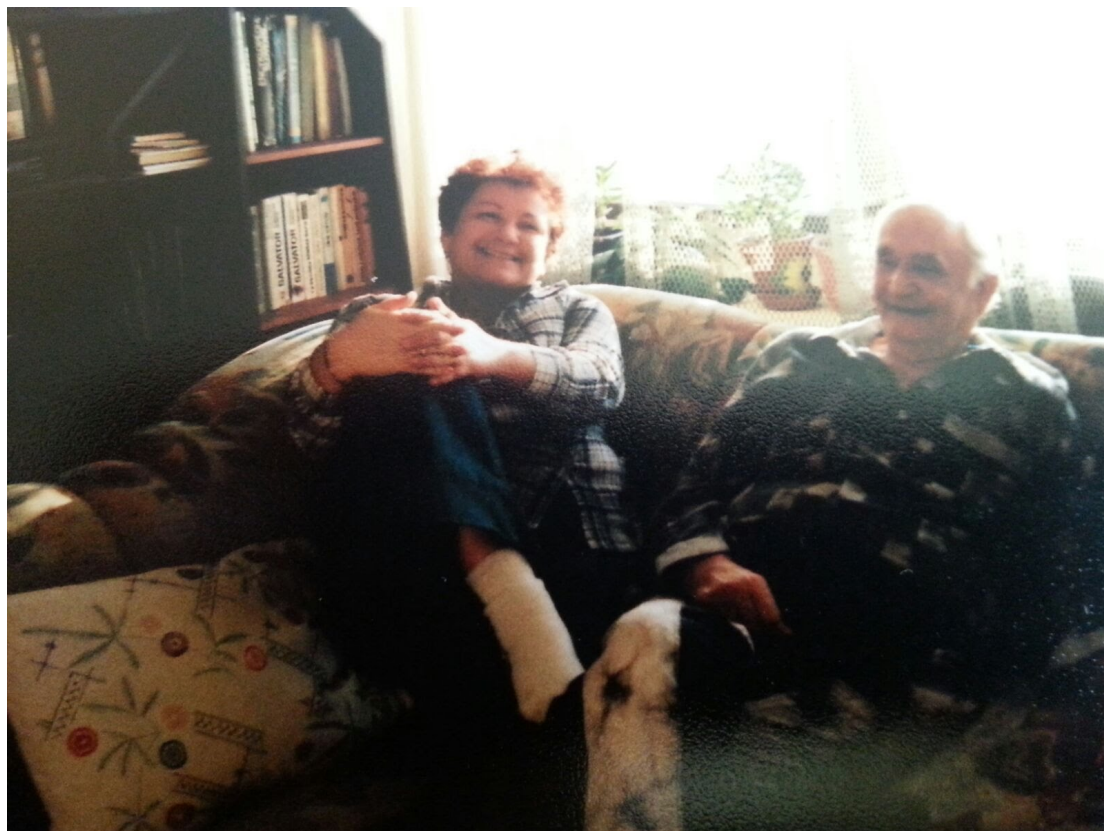


Rodinná fotografia

Odetta Peniaková so svojím otcom Ivanom Bučanom.

Rodinný archív; fotografie a identifikáciu osôb poskytol Martin Peniak. Fotograf neuvedený.

# Ivan Bučan • Odetta Peniaková



Rodinná fotografia

Ivan Bučan a jeho dcéra Odetta Peniaková.

Rodinný archív; fotografie a identifikáciu osôb poskytol Martin Peniak. Fotograf neuvedený.

# Ivan Bučan • Odetta Bučanová



Rodinná fotografia

Odetta Bučanová, rodená Zígová, a Ivan Bučan.

Rodinný archív; fotografie a identifikáciu osôb poskytol Martin Peniak. Fotograf neuvedený.



# Miesta v rozprávaní

Novodobé fotografie približujú miesta pomenované v pamätiach. Dátum každej snímky je uvedený v popise. Dedina pri Pritzwalku, kde zomrel Harach, ani miesto prestupu v Tepliciach nie sú v texte presne určené.

## *Lichtenrade*



Novodobá fotografia

Pamätník obetiam pobočného tábora Sachsenhausenu v Berlíne-Lichtenrade, Bornhagenweg 55, 15. novembra 2024. Pripomína tábor, v ktorom bol Pavol väznený.

OTFW, Berlin / Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0

## *Pritzwalk*



Novodobá fotografia

Radnica v Pritzwalku, 24. júna 2008. Novodobá fotografia mesta spomínaného v pamätiach. Dedina neďaleko Pritzwalku, kde zomrel Harach, zostáva v texte nepomenovaná.

Doris Antony, Berlin / Wikimedia Commons / CC BY-SA 3.0



## *Teplice*



Novodobá fotografia

Teplice, námestie Svobody s radnicou, 29. mája 2014. Novodobý pohľad na mesto, v ktorom Pavol podľa pamätí prestupoval na autobus do Prahy. Miesto prestupu nie je určené.

ŠJů, Wikimedia Commons / CC BY 4.0

# Poznámky k čítaniu

## Časový údaj o odchode (zdrojová strana 8)

Rozprávanie uvádza prípravy na odchod 12. apríla 1945. Pamätník Sachsenhausen datuje hlavnú evakuáciu na 20. až 21. apríla. Rozpor zostáva priznaný; dátum v osobnom svedectve sa nemení.

## Odhad počtu väzňov (zdrojová strana 8)

Údaj o najmenej 200 000 väzňoch je v texte výslovne domnienkou väzňov. Pamätník uvádza vyše 200 000 ľudí za celé obdobie 1936 až 1945; nejde o potvrdenie súčasného počtu pri evakuácii.

## Zdravotné zásahy a sprostredkované správy (zdrojové strany 5 až 6)

Informácia o skúšaní sér pochádza v rozprávaní od spolupacientov. Text zachováva tento pôvod tvrdenia. Osobný opis bolesti, liečby a choroby neposkytuje sám osebe nezávislé určenie zákroku či diagnózy.

## <sup>1</sup> Neúplná veta (zdrojová strana 5)

Pôvodný prepis zachováva nedokončenú vedľajšiu vetu „ktorej členovia do ruky vziať zbraň“. V strojopise chýba sloveso vyjadrujúce postoj členov sekty. Upravená edícia a preklady uvádzajú v hlavnom texte úplné tvrdenie o uväznení sekty; nedokončený úsek je zachovaný tu. Odmietanie ani zákaz nosenia zbrane sa nedopĺňajú ako overené autorove slová.

## Nové fotografie a obnovené slová (strany 6, 14 a 17)

Nové fotografie dodané 5. septembra 2026 nahradili pôvodné snímky týchto troch strán vo fotografickej edícii. Na strane 14 sú teraz viditeľné slová smerom, pri, viacej, povedal mi, svojmu osudu a pomaly vliekol. Na začiatku strany 17 sú viditeľné celé slová hodne, choroby a ostali. Na strane 6 je pred jasným slovom apríla zrušený, preklepaný začiatok slova; čitateľný prepis znie „Začiatkom apríla 1945“. Nejde o doplnenie konkrétneho dňa. Inde zostávajú drobné obnovy písmen vyznačené v pôvodnom prepise; upravená edícia a preklady ich uvádzajú plynule.

## Mená, miesta a hlas rozprávača

Pôvodný prepis ponecháva dobové a chybné podoby mien a miest. Jazykovo upravená edícia zjednocuje iba jednoznačné pravopisné varianty; nevytvára identifikácie osôb ani nové udalosti. Citovo významné opakovania, prechody do prítomného času a rozprávačove hodnotenia sa zachovávajú.

## Rozpor vo vete (zdrojová strana 4)

Strážnikovo varovanie v strojopise spája tvrdenie „už prejde“ s hrozbou riadneho potrestania. Možné chýbajúce záporové ne sa nedopĺňa. Rozpor zostáva v rozprávaní zachovaný a vysvetlený v tejto poznámke.

## Pravopis miest v upravenej edícii

Lichtenraden sa zjednocuje na Lichtenrade; Parchým/Parchym na Parchim, Neu-Ruppin na Neuruppin, Wittstok na Wittstock, Neusterlits na Neustrelitz a Pricwalk/Fritzwalk na Pritzwalk. Rozličné podoby názvu zberného tábora v závere rozprávania sa podľa kontextu zjednocujú na Prenzlau. Ide o redakčnú identifikáciu pravopisných variantov, nie o novú rekonštrukciu presnej trasy.

## <sup>2</sup> Zrušené znaky a počet väzňov (zdrojová strana 17)

Nová fotografia ukazuje pred slovom tisíc krátky zrušený strojopisný úsek, nie zakryté číslo. Čitateľné znenie je „ako tisíc väzňov“. Zrušené znaky sa vypúšťajú; pôvodný i upravený slovenský text zachováva slovo ako. Jeho neobvyklá väzba sa nemení na asi, viac ako ani na iný odhad. Preklady uvádzajú a thousand a mil s odkazom na túto poznámku. Formulácia nie je nezávislým potvrdením presného počtu; nijaký násobok tisíce sa nedopíňa.

## Historické súvislosti a zdroje

Sachsenhausen Memorial: 1936-1945

<https://www.sachsenhausen-sbg.de/en/history/1936-1945-sachsenhausen-concentration-camp/>

Death March Memorial in Below: April 1945

<https://www.below-sbg.de/en/history/april-1945-death-march-and-forest-camp/>

Berlin: Lichtenrade memorial plaque

<https://www.berlin.de/ba-tempelhof-schoeneberg/ueber-den-bezirk/gedenken/gedenktafeln/artikel.1426554.php>

# Obrazové pramene a autori

Dokumentárne fotografie sú reprodukované v úplnom zábere a v pôvodnom farebnom či čiernobielym podaní. Pri každej je uvedený autor alebo archív a licencia konkrétnej snímky.

## Sachsenhausen: veža A

Sachsenhausen: vstupná veža A z pohľadu apelplacu, 28. augusta 2007. Novodobá fotografia miesta opisovaného v pamätiach.

Cabologist / Wikimedia Commons, public domain  
Public domain (author release, worldwide; unrestricted-use fallback)  
Zdrojový záznam • Licencia

## Lichtenrade: pamätník

Pamätník obetiam pobočného tábora Sachsenhausenu v Berlíne-Lichtenrade, Bornhagenweg 55, 15. novembra 2024. Pripomína tábor, v ktorom bol Pavol väznený.

OTFW, Berlin / Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0  
CC BY-SA 3.0 Unported (selected from offered licences)  
Zdrojový záznam • Licencia

## Sachsenhausen: sčítavanie väzňov

Väzni pri sčítavaní v Sachsenhausene, približne 1936–1944. Dobová fotografia tábora; zobrazené osoby nie sú identifikované ako Pavol ani jeho spoluväzni z rozprávania.

Bundesarchiv, Bild 183-78612-0008 / CC-BY-SA 3.0  
CC BY-SA 3.0 Germany  
Zdrojový záznam • Licencia • Bundesarchiv

## Berlín: Wilhelmstraße

Berlín, trosky na Wilhelmstraße, jar 1946. Neskoršia dokumentárna snímka ulice spomínanej v pamätiach.

Bundesarchiv, Bild 183-P0627-501 / Cürlis, Peter / CC-BY-SA 3.0  
CC BY-SA 3.0 de  
Zdrojový záznam • Licencia

## Drážďany: Frauenkirche

Drážďany, ruiny Frauenkirche, po 17. septembri 1945. Dobový obraz zničeného mesta, nasnímaný až po Pavlovom návrate domov.

Deutsche Fotothek / Richard Peter sen., df\_ps\_0000384 / CC BY-SA 3.0 DE  
CC BY-SA 3.0 de  
Zdrojový záznam • Licencia



## **Pritzwalk: radnica**

Radnica v Pritzwalku, 24. júna 2008. Novodobá fotografia mesta spomínaného v pamätiach. Dedina neďaleko Pritzwalku, kde zomrel Harach, zostáva v texte nepomenovaná.

Doris Antony, Berlin / Wikimedia Commons / CC BY-SA 3.0

CC BY-SA 3.0

Zdrojový záznam • Licencia

## **Teplice: námestie Svobody**

Teplice, námestie Svobody s radnicou, 29. mája 2014. Novodobý pohľad na mesto, v ktorom Pavol podľa pamätí prestupoval na autobus do Prahy. Miesto prestupu nie je určené.

ŠJů, Wikimedia Commons / CC BY 4.0

CC BY 4.0

Zdrojový záznam • Licencia

## **Rodinný archív**

Rodinný archív; fotografie a identifikáciu osôb poskytol Martin Peniak. Fotograf neuvedený.

Dátumy a miesta vzniku týchto rodinných fotografií nie sú známe.

## **Ilustrácie vytvorené pomocou AI**

Digitálne ilustrácie vytvorené nástrojom na generovanie obrazov v Codexe podľa pamätí Pavla Bučana. Zadáania a výber obrazov sú súčasťou dokumentácie vydania.

Balíček medzi troskami - Pri odpratávaní trosiek v Berlíne dopadol Pavlovi k nohám balíček s jedlom. Strážnik mu ho potom vzal.

Ešte nechcem zomrieť - Aj počas pochodu si všímal rastliny pri ceste. V prírode cítil podporu a túžil sa vrátiť domov.

Prvá noc na slobode - Po úteku s Jožkom Kovalčíkom našli opustený kryt. Nad ním si z konárov urobili striešku a vyčerpaní zaspali.

Drevo na cestu domov - Pred druhým transportom porezali lyže zo skladu na palivo pre autá na drevoplyn. Pavol odišiel až tretím transportom.

Na pôde vlasti - Pri návrate cez československú hranicu zazneli hymny. Pavol padol na zem a okolo neho ľudia plakali a objímali sa.

Obálka používa ilustráciu Ešte nechcem zomrieť. Všetkých päť ilustrácií vzniklo v septembri 2026.